

**Українська зовнішня політика напередодні
та в часи війни з Російською державою
(1657-1659 рр.)**

Українсько-російська війна кінця 1650-х рр., кульмінаційним моментом якої стала битва під Конотопом улітку 1659 р., у багатьох відношеннях є вельми симптоматичною подією не лише військової, а й політичної історії України. Доволі важливі наслідки мала вона й для всієї Центрально-Східної Європи. Адже, по-перше, вона започаткувала собою серію трагічних за своєю суттю українсько-російських збройних конфліктів ранньомодерної доби¹. Крім того, в орбіту цього збройного конфлікту так чи інакше було втягнуто досить широке коло європейських гравців, а тому як причини, так і результати цього протистояння неможливо встановити, абстрагувавшись від вельми важливих і потужних за своїм впливом зовнішньополітичних факторів. Досить активними в цей час були й зусилля української дипломатії на міжнародній арені, в тому числі і після проголошення унії з Короною Польською та Великим князівством Литовським, причому навіть незважаючи на конституйовану Гадяцькою угодою 1658 р. формальну заборону на проведення гетьманським урядом власної зовнішньополітичної гри.

З огляду ж на заполітизованість проблематики українсько-російських відносин, цей симптоматичний історичний факт так і не отримав спокійного і зваженого трактування, яке б унеможливило різного роду історіографічні спекуляції.

**Центрально-Східна Європа другої половини 1650-х рр.
як терен нестійкої геополітичної рівноваги**

Структуру міжнародної рівноваги Центрально-Східної Європи на середину 50-х рр. XVII ст. обумовили дві хвилі геополітичних перегруповань, що були детерміновані укладенням Переяславсько-Московської угоди Війська Запорозького з російським царем 1654 р. Першою реакцією на Переяслав став перехід Кримського ханату, за результатами військово-політичного союзу з польським королем і Річчю Посполитою, з табору союзників України до табору її противників. Наступна ж хвиля геополітичних перегруповань була пов'язана з оголошенням Швецією війни польському королю, що також являло собою відповідь одного з найважливіших геополітичних гравців

тогочасної Центрально-Східної Європи на українсько-російський договір та, особливо, його перші результати – значні успіхи союзників у війні проти польського короля на землях Великого князівства Литовського та просування Москви на Балтику.

Усе це творило в регіоні принципово нову геополітичну реальність, яка вимагала від гетьманського уряду Богдана Хмельницького реалізації також принципово нових зовнішньополітичних концепцій. У чому ж полягала їх суть?

Основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання утвердження Гетьманату в якості повноправного суб'єкта міжнародних процесів і зміцнення внутрішнього становища козацької верстви як нової політичної еліти Європи в цей час визначаються насамперед наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. З метою гарантування безпеки південних кордонів офіційний Чигирин активізує дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі московського царя. Як один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом літа – першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією².

Ще більше ускладнюють політичну ситуацію в регіоні значні воєнні успіхи шведів. Легкість здобутих ними військових перемог та, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнюють діалог України зі Швецією, детермінують появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках та вторгнення кримських орд в південні райони України, восени 1655 р. обумовлює відхід українських військ з Галичини. Водночас шведський фактор стимулює відновлення союзних відносин між Україною та Кримом, що відбувається 12 (22) листопада 1655 р. під Озерною. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн та водночас сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тогочасних умовах також відповідало українським інтересам³.

Уклавши восени 1655 р. з кримським ханом Озернянську угоду, Б. Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України, а саме: налагодити союзницькі стосунки з Кримом при збереженні протекції московського царя.

У підходах до розв'язання проблеми українсько-польського конфлікту превалюють політичні методи. Використовуючи внутрішню нестабільність у Речі Посполитій, спричинену шведським «потопом»,

гетьманський уряд прагне схилити її керівництво до визнання здобутків визвольної боротьби козацтва, причому з цією метою проводить консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава та водночас активно демонструє готовність до ведення політичного діалогу з представниками Яна Казимира. Як своєрідну програму максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (в тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави та відволікало б сили головних суб'єктів геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від ескалації регіональних конфліктів.

Невизначеність перспектив розвитку міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі, внаслідок зав'язування тут складного, багаторівневого вузла геополітичних суперечностей, що диктували лінію поведінки головних суб'єктів тогочасної регіональної політики наприкінці 1655 р., продовжувала залишатися домінуючим фактором міжнародних взаємин і впродовж першої половини наступного 1656 р. Причому, поступове затухання бойових операцій на теренах Центрально-Східної Європи супроводжується посиленням активізації дипломатичної діяльності сторін. Так, генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський у листі до львівського коменданта К. Гродзіцького від 1 лютого 1656 р. зазначав з цього приводу: «...з ріжних сторін трохи не щодня приходять сюди послы: з Угорщини, з Волощини, від хана й. м...»⁴.

Українська дипломатія супроти польсько-російських мирних переговорів у Вільно

Для української сторони існуюча палітра міжнародної взаємодії ще більше ускладнюється інформацією про початок польсько-російського мирного процесу. Офіційна Москва розпочала пошук шляхів примирення з польським королем, поза всяким сумнівом, із-за побоювання допустити істотне зміцнення позицій свого давнішого суперника – Шведського королівства, війська якого на кінець 1655 р. завоювали більшу частину Речі Посполитої. Зрозуміло, що ще в більшій мірі, ніж Москва, в перемир'ї була зацікавлена Варшава, збройні сили якої виявилися неспроможними стримати наступ легіонів Карла X Густава. Насамперед схильність до пошуку компромісу з Московією виявляла впливова у Великому князівстві Литовському партія Госевського-Сапег. Бойові операції царського війська та козацьких формувань наказного гетьмана І. Золотаренка на білорусько-литовському фронті в другій половині 1654–1655 р. призвели до того, що більшість територій князівства із столицею включно перебувала під контролем російської та української воєнної адміністрації.

Ще однією вкрай зацікавленою польсько-російським замиренням стороною виступало Австрійське цісарство. Зацікавленість даною проблемою у віденських політичних колах пояснювалася тією обставиною, що офіційний Відень дивився на розвиток подій у північній війні насамперед з точки зору власних геополітичних інтересів. Отож кожен тріумф Карла X Густава на півночі Польщі в цісарському оточенні насамперед сприймали як зростання могутності союзника шведів і непримиримого суперника іспанських Габсбургів – Французької монархії, а отже – порушення геополітичної рівноваги в Європі на користь антигабсбурзької коаліції. З огляду на небезпеку занепаду позицій габсбурзького дому та, натомість, посилення ролі версальського двору найбільш ефективним було б негайне надання Віднем військової допомоги Речі Посполитій у її боротьбі зі Швецією. Однак дипломати з оточення Фердинанта III, зважаючи на умови Вестфальського миру, такий напрям розвитку подій у регіоні вважали поки що передчасним і свій вибір зупинили на іншому, більш сприйнятливому, з точки зору інтересів австрійської політики, варіанті – примиренні Польщі з Росією та скеруванні їх спільних зусиль проти шведів.

Варто відзначити, що суперники Габсбургів – французи з метою перехоплення ініціативи вдалися до контракцій, а саме: використовуючи свій вплив на варшавський двір, насамперед королеву Марію Людовику, спробували примирити Варшаву зі Стокгольмом. Проте, зважаючи на розклад сил у варшавському та московському керівництвах, ініціативи, що виходили з Відня, мали значно більше шансів на успіх, ніж версальські.

У контексті реалізації нових миротворчих намірів цісарського уряду з Відня до Москви вирушили Аллегретта де Аллегреттіс і Йоганн Дітріх фон Лорбах, а Яну Лещинському та Яну Вельопольському, котрі прибули замість Єжи Любомирського до цісарської столиці, було влаштовано досить приязну зустріч⁵.

В Москві австрійські посередники запропонували уряду Олексія Михайловича укласти мир з Річчю Посполитою та розпочати воєнні дії проти Швеції. Вже 20 грудня 1655 р., під час другої зустрічі сторін, московські дипломати повідомили австрійських посередників про те, що цар погоджується прийняти їхні мирні пропозиції і хоче знати умови польської сторони. Визначення офіційною Москвою нових зовнішньополітичних перспектив зумовлює ситуацію, за якої під час аудієнції шведського посла, яка відбулася наступного дня, йому було повідомлено про відмову від продовження переговорів щодо укладення союзної угоди з Карлом X Густавом⁶.

За таких умов у січні 1656 р. в Крошні відбувається нарада польського короля Яна Казимира із сенаторами, під час якої одним з центральних пунктів стоїть питання пошуку можливості замирення з Московією⁷. Учасники наради дійшли одностайності щодо необхідності примирення з Росією, аби спільно виступити проти Швеції. За

результатами наради до Москви було вислано посольство на чолі з маршалком оршанським Петром Голінським. Останній передав царю Олексію Михайловичу особистий лист від Яна Казимира, а сенатори звернулися до московських думних бояр. У листах король і сенатори висловлювали найпалкіші побажання щодо досягнення примирення, причому сенатори, звертаючись до бояр, водночас зауважували стосовно своїх сподівань, що умови встановлення миру не будуть обтяжливими для Речі Посполитої.

У квітні з Москви до Варшави відбув царський гонець стряпчий Ф. Зиков, який мав передати Яну Казимиру грамоту Олексія Михайловича та узгодити можливості й умови замирення на польсько-російському фронті⁸. Трохи раніше, у березні 1656 р., з метою пошуку союзників у боротьбі зі Швецією до північноєвропейських держав з Москви відбув посланець царя стольник і князь Д.Ю. Мишецький. Головним пунктом призначення його подорожі була Данія, котра, на думку московських політиків, виступала природним опонентом шведів на Балтійському морі. Дискримінаційні по відношенню до Данії умови Вестфальського миру 1648 р. ще більше загострили датсько-шведські стосунки. А тому в Москві сподівалися, що особисте звернення царя Олексія Михайловича до датського короля від 13 березня 1656 р. (як відзначають російські історики, цар вперше в історії дипломатії Російської держави власноручно підписав грамоту до Фредерика III⁹) і його заклики об'єднати війська і спільно виступити проти Швеції, гарантуватимуть підтримку з боку цієї північноєвропейської держави. По дорозі до Датського королівства Мишецькому було наказано відвідати в Кенігсберзі курфюрста Бранденбурга, схилити його до миру з польським королем та вступу до антишведського союзу; а також зустрітися з герцогом курляндським.

Не очікуючи результатів дипломатичних акцій, тобто реально перебуваючи в повній політичній ізоляції, без союзників, 17 травня 1656 р. у супроводі церковного передзвону в Москві оголошують обивателям про початок війни з шведським королем Карлом X Густавом (щоправда, шведським послам у Москві Белке, Есену і Крузенштерну офіційно повідомили про початок війни лише 21 січня 1657 р.); на початку літа російське командування розгортає наступ у Прибалтиці¹⁰. Причому, королівська рада Датського королівства тривалий час вагається щодо характеру відносин зі Швецією і лише на початку 1657 р. зважується на оголошення війни Карлу X Густаву. Вже після оголошення Москвою війни Шведському королівству, в червні 1656 р. розпочинаються переговори про російсько-бранденбурзький союз, які, однак, завершуються лише домовленістю про обопільний нейтралітет.

Керівництво Війська Запорозького, розпочинаючи восени 1655 р. дипломатичну гру з Варшавою, як видно з аналізу тогочасної кореспонденції гетьманського уряду, не поспішало втягувати до неї Москву.

Цілком логічно буде припустити, що балансування між Варшавою та Стокгольмом, між Бахчисараєм і Москвою, між Варшавою та Москвою визнавалося в Чигирині за найліпший за тих умов варіант ведення зовнішньополітичної гри. А тому й інформація про початок процесу пошуку шляхів замирення Російської держави з Річчю Посполитою (вона неминуче мала дійти до гетьманської резиденції раніше від офіційного повідомлення царського уряду про це, оскільки польська сторона не лише не приховувала від Хмельницького своїх намірів порозумітися з Москвою, а й, навпаки, намагалися розіграти цю карту в грі з ним, схилиючи його до укладення мирної угоди¹¹) сприяла не активізації переговорів, а, навпаки, їх згортанню.

При аналізі моделі зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького першої половини 1656 р. звертає на себе увагу також той факт, що як перший варіант можливого розвитку зовнішньої політики, тобто політичний компроміс з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як заслін для стримування Швеції, так і другий – створення антипольської коаліції, як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту, не виключали можливості збереження протекції московського царя, яка й надалі залишалася актуальною. Щоправда, навесні 1656 р. уряд Олексія Михайловича чинить спроби встановити контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини, факт чого промовисто засвідчила місія в Україну Л. Лопухіна. Так, у його посольському наказі, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воеводської форми правління в козацькій Україні («...без воевод в черкасских городах бытъ непригоже...»), причому, це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями по відношенню до місцевого, некозацького населення – «...жилицьких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадутъ и *расправу учнут чинить добрую* (виділено нами. – Авт.)»¹². Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воевод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воеводам, надіслана з Москви 19 (29) квітня 1656 р.¹³. Крім того, суттєво ускладнювали стосунки сторін і ті непорозуміння, що раз-по-раз виникали на білоруських землях, й частота повторюваності яких засвідчувала становлення певної політичної тенденції (про що йтиметься далі). А тому, враховуючи перераховані вище обставини, можна з впевненістю констатувати, що повідомлення про можливе російсько-польське зближення в Чигирині об'єктивно не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки.

Про плани Москви щодо мирних переговорів з польським королем Хмельницький вперше почув, вочевидь, з уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова, котрий отримав у гетьмана аудієнцію 10 травня 1656 р. Невдовзі, на початку червня, до Богдана надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія

Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою та намірів з нею «... в совете жить...»¹⁴.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир з Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу та застерігаючи їх стосовно того, що «...коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять...», то король і шляхта невідмінно відмовляться від взятих зобов'язань щодо дотримання миру і «... і всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилити»¹⁵.

У Москві залишилися байдужими до застережень Хмельницького. Хоч, як засвідчив наступний розвиток подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. Насамперед учасники наради однозначно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польського короля. Крім того, одночасно з відправкою Голінського до Москви з Варшави вирушили також у посольство до Стамбулу В. Беневський та до Бахчисараю Я. Шумовський. Інструкція, надана урядом Яна Казимира В. Беневському, зобов'язувала його, крім передачі прохання про допомогу в умовах шведського «потопу», звернути також увагу керівництва Високої Порти на ту небезпеку, яку породило не лише по відношенню до Польщі, а й Туреччини, приєднання України до Московської держави¹⁶.

Ще більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала вже згадувана вище місія Я. Шумовського до Криму. Адже інструкція зобов'язувала посла головну увагу звернути на те, щоб за сприяння кримського хана розірвати українсько-російську приязнь. Перед Шумовським було поставлено завдання переконати хана та його оточення в тому, щоб він усіма силами схилив українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дозволило б тоді «хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем Й.М., так і з ханом Й.М. А якби Господь Бог допоміг, щоб король Й. М. і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король Й. М. з усіма силами супроти Москви (виділено нами. – Авт.)»¹⁷.

Після того, як у Москві досить приязно зустріли королівського посла і в ході розмов з ним окольничого Богдана Хитрово та начальника Посольського приказу Алмаза Іванова було домовлено про припинення бойових операцій на терені Великого князівства Литовського та взято обов'язні зобов'язання сторін уникати сепаратних переговорів

зі шведами, аж доки не буде владнано російсько-польських відносин¹⁸, 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкції комісарам на переговори з послами московського царя. Інструкції передбачали декларування готовності польської сторони йти на примирення з царем, уладнати справи стосовно царських титулів (які з формального боку були предтекстом для початку російсько-польської війни), однак у принципових питаннях, як-то: територіальні поступки в Білорусі чи питання зверхності над Україною, позиція польського керівництва була в цей час досить категоричною. Інструкція допускала можливість задоволення територіальних претензій Москви лише коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського (які відійшли до Речі Посполитої в результаті переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому).

Стосовно вирішення «української проблеми» Ян Казимир доручав комісарам повідомити царських послів, що він готовий «вибачити козакам усі їх провини» та відновити довоєнний стан речей (*modus vivendi*) між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо стояла на ґрунті Переяславської угоди з Московією, комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями та інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Хмельницького в очах Москви, зокрема, наголошувати на його нелояльності цареві, що знайшло свій вияв у зносінах з ворогом московського монарха – шведським королем¹⁹.

Таким чином, важко не помітити, що королівська інструкція від 7 липня 1656 р. у поєднанні з повноваженнями, наданими перед тим польським посланцям до Стамбулу та Бахчисараю, однозначно свідчила про ставлення уряду Яна Казимира до переговорів з Московією лише як до одного з нагальніших тактичних завдань тогочасної польської політики, але не більше того. Головні суперечності в стосунках між Варшавою та Московією не усувалися, а лише на деякий час консервувалися, гальмувалися у своєму розвитку²⁰.

За таких умов, на переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. в селищі Немежі під Вільно, чітко простежувалися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження воєнного партнерства в умовах посилення позицій Швеції та, водночас, відсутність бажання йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки на українських та білоруських землях, які кожна зі сторін, хоч із-за різної мотивації, але з однаковою наполегливістю бажала бачити в межах своєї держави. Боротьба цих, протилежних за змістом, тенденцій і визначала перебіг пересправ у Немежу. Зокрема, польська сторона вимагала повернення всіх втрачених в роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсацію понесених втрат; так само і російські представники основу для порозуміння вбачали

у визнанні Варшавою належності території України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висувала вимогу, аби кордони Козацького Гетьманату включали в себе «володіння давніх князів руських». В усних переговорах зі стольником В.П. Кікінім старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Віслі і доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубежі по Південному Бугу, «а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого – туди не посилає...»²¹. На випадок, коли б не вдалося зберегти старий кордон, гетьман пропонував вжити заходів, які б гарантували захист українського населення, яке б залишилося під владою польських королів. Зокрема, пропонувалося ліквідувати унію, передати православним общинам всі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнення православного духовенства від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: безперешкодного допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями.

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін цілком очевидно робило безперспективним проведення переговорів. З метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності через реалізацію акту династичної унії, а саме: обрання царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира – варіант можливий «в принципі», але – з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств – абсолютно нереальний.

В умовах шведського «потопу» в Польщі та зростання політичних амбіцій щодо Шведського королівства в Росії 3 листопада 1656 р. було підписано Віленський трактат, який встановлював між Росією та Польщею стан перемир'я. Припинення воєнних дій базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський трон, згоду на яку мав дати найближчий сейм. Передумовою вступу Олексія Михайловича на правління після смерті Яна Казимира мало стати прийняття ним спеціальних пактів-конвенцій, зобов'язання гарантувати всі права і привілеї католикам Речі Посполитої, а також реалізація ним своїх владних повноважень в Польсько-Литовській державі особисто, а не через свого намісника²².

Політичні наслідки російсько-польських мирних переговорів 1656 р. для характеру стосунків Війська Запорозького з Москвою, зокрема, та напрямів розвитку регіональних процесів загалом в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський історик Я. Качмарчик стверджує, що Богдан доволі спокійно сприйняв інфор-

мацію про події, які відбулися у Вільно, оскільки вже, принаймні, рік чекав okazji для розірвання «нещасливої для козацтва угоди з царем...», і тепер він її мав²³. Близьку за змістом оцінку давав і американський дослідник Дж. Вернадський, котрий вважав, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир'ям, що не завдало шкоди Україні, а тому згодом гетьман заспокоївся, хоч підозра в нього залишилася – «медовий місяць царської вірності закінчився...»²⁴.

Натомість, вітчизняні історики (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та інші) розцінюють інцидент як рубіжну віху в історії союзницьких відносин Війська Запорозького та Російської держави. Зокрема, В. Липинський стверджував, що дії московського уряду суперечили найважливішим політичним інтересам Української держави. Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз з нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція царського уряду відтепер була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою. Тому, на думку вченого, від тих пір пріоритетним напрямом гетьманської політики стає «унезалеження» України від «агресивних» планів і дій Москви²⁵.

Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними у своїх оцінках, разом з тим, констатують той факт, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького²⁶.

Прибічник ідеї польсько-російського зближення в середині – другій половині XVII ст. польський історик З. Вуйцик розцінює Віленське перемир'я як значний обопільний успіх сторін, який дозволив їм хоч на короткий час спільно виступити в одному антишведському таборі²⁷.

На наш погляд, справедливіше буде розглядати Віленське перемир'я лише як успіх польської дипломатії, яка, завдяки досягнутим в Немезі домовленостям, змогла відтягнути частину військ з російського фронту на шведській. Крім того, позитивні наслідки для Варшави мало перемир'я і в контексті суперництва за Україну, оскільки українсько-російські суперечності, що поволі визрівали протягом попередніх двох років, з осені 1656 р., тобто в поствіленський час, набувають якісно нового звучання. А це, в свою чергу, дозволяє польському керівництву вже в першій половині наступного, 1657 р., здійснити спроби політичного розв'язання «української проблеми», через досягнення нових сепаратних, на цей раз з Україною, домовленостей.

Раднотський курс керівництва Війська Запорозького та його наслідки

Як уже відзначалося вище, Хмельницький із самого початку негативно ставився до перспектив російсько-польського примирення та початку війни з Шведським королівством. Ще напередодні Віленського

з'їзду гетьман у листі до київського воєводи А. Бутурліна з тривогою зазначав: «Чули ми, військові люде й. ц. в. й з шведами вже [...] задор учинили – бо-зна, як то воно далі піде...»²⁸. Історики цілком слушно зазначають з цього приводу, що гетьманський лист містить не лише гостру критику зовнішньополітичної діяльності Москви, а й пряме попередження стосовно намірів українського керівництва проводити власний зовнішньополітичний курс: «Ми, вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів...»²⁹.

Загроза зовнішньополітичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою позиції офіційного Чигириня щодо напрямів міжнародної політики підштовхують гетьманський уряд Б. Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу, на засадах покладання в його основу принципу надання пріоритетів союзам із вороже налаштованими по відношенню до Корони Польської державами. Вже у жовтні 1656 р. гетьман підписує договір про дружбу з представниками трансільванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновлює українсько-шведський діалог.

Варто відзначити, що в умовах воєнного протистояння з Москвою позиція шведського керівництва щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні помітно пом'якшується внаслідок його значної зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками. Так, уже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому про те, що виникли нові обставини – «...порушивши заприсяжену угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо...», а тому пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів для оформлення приязні³⁰. В доповіді державній раді 17 липня 1656 р. король категорично заявив: «Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московітами роз'єднати, чим би була досягнута для нас вигода...»³¹. Щоправда, Карл X Густав найважливішим своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими католицькими державами Центральної Європи, вочевидь, й надалі вважав трансільванського князя. Аби схилити Д'єрдя II Ракоці до воєнного союзу антипольського спрямування, шведський король і погоджувався на передачу йому Белзького і Руського воєводств, а також Перемиської і Сянокської земель, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи ж негативну реакцію Хмельницького на суть таких шведсько-трансільванських домовленостей, Карл X Густав доручив своєму послові Г. Веллінгу будь-що пом'якшити невдоволення козацької старшини від передачі трансільванському князеві Червоної Русі, населення якої сповідувало «грецьку віру»³².

Шведсько-трансільванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. і тривали більше трьох місяців, завершившись укладенням 16 грудня Раднотського договору.

Варто зазначити, що Раднотський договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи (в польській історіографії договір класифікується як перша спроба розподілу земель Речі Посполитої), а також тим, що мав на меті залучення до союзу цілого ряду держав регіону, керівництво яких було гостро зацікавлене в протистоянні загрози польсько-російського зближення, зафіксованого фактом Віленських переговорів.

Зразу ж по завершенню трактатів з представниками Д'єрдя II Ракоці, один зі шведських послів Г. Веллінг отримав наказ і ордер Карла X Густава на від'їзд до Чигирина (другий посол Г. Штернбах залишався при трансільванському князеві і мав його супроводжувати в поході на коронні землі). Такий сценарій проведення зовнішньополітичної гри було ухвалено шведським королем ще в середині жовтня, тобто, ще до завершення переговорів у Трансільванії. Приблизно тоді ж було розроблено і посольський наказ Веллінгу на його місію до України. Наказ зобов'язував посла донести до керівництва Війська Запорозького готовність шведського короля визнати за гетьманом три колишніх воеводства Речі Посполитої, а саме: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель інструкція містила дипломатичну відмову, конститууючи таке: «коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансільванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансільванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити...»³³.

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив перед трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці вимогу про виведення військ з Польщі, погрожуючи в протилежному разі виступити на оборону останньої. Одночасно царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, надаючи тим самим дійову військову допомогу Польщі. Натомість, Б. Хмельницький, як відомо, 10 січня 1657 р. відрядив на допомогу трансільванському князеві сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, що суперечило умовам Віленського перемир'я і переконливо свідчило про повне ігнорування їх змісту з боку гетьманського уряду.

В той же час, на переговорах зі шведським послом козацька старшина наголошувала на тому, що «...з трансільванським князем та з обома господарями – молдавським і волоським, утворено союз...», сповіщала про відправку на допомогу Ракоці сильного козацького війська на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, що відбулося,

однак, «не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем...»³⁴, але від підписання угоди, на запропонованих Карлом X Густавом умовах, відмовлялася.

Таким чином, в нас немає підстав класифікувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувався в рамках Раднотської угоди. В першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, на нашу думку, мала таку конфігурацію: з одного боку, Раднотська коаліція у складі Швеції, Трансільванії та Бранденбургу, з діяльністю якої солідаризувалися, передовсім через угоди з Трансільванією, Молдавія, Валахія та Військо Запорозьке; а з другого – Річ Посполита та Російська держава, з їх нечисленими політичними союзниками (передовсім – Австрією).

У відповідності з донесенням Г. Веллінга, приєднання Війська Запорозького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди з шведським королем було можливим лише за умови визнання останнім за ним «права на всю стару Україну або Роксолянню, де була грецька віра і мова ще існує – до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею». Посол був переконаний в тому, що, коли б він мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, «то можна було б легко покінчити з союзом...»³⁵.

Українсько-російські взаємини в дихотомії «Вільно» – «Раднот»

Незалежницька політика Богдана Хмельницького на зовнішньополітичній арені викликає різко негативну реакцію Москви. Варто зауважити, що уряд Олексія Михайловича розглядав договірні норми, зафіксовані Переяславсько-Московським договором 1654 р., як відправні на шляху більш тісної інтеграції України до Московської держави у майбутньому. А тому протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, які очолювали такі більш чи менш впливові царські сановники, як думний дяк Аврам Лопухін, стольник Василь Кікін, окольничий Федір Бутурлін, стрілецький голова Артамон Матвеев та царський дворянин Іван Желябужський. Їх посольські накази та інші офіційні документи, дотичні до справи їх дипломатичної місії, переконливо свідчили про зміну тональності політики офіційної Москви стосовно взаємин з Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові В. Кікіну, відрядженому в Україну в лютому 1657 р., на думку М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого «прикрого» тону у відносинах з гетьманом та його адміністрацією, закидаючи козацькій старшині порушення присяги, нелояльності щодо суверена та, відповідно, страхаючи карою божою за неправду та відступництво від даного цареві слова³⁶.

Концептуальні засади нового московського курсу щодо українських справ знайшли своє відображення і в матеріалах посольства Ф. Бу-

турліна, котрий відвідав Гетьманщину в травні – червні 1657 р. Варто зауважити, що в травні до Москви з Польщі прибув гонець К. Монтремович, котрий передав уряду Олексія Михайловича прохання короля чинити тиск на Б. Хмельницького, щоб той відстав від шведського короля та трансільванського князя, які, згідно чуток, що дійшли до поляків, уклали антипольську союзню угоду про передачу корони польського короля Д'єрдо II Ракоці, підпорядкування Литви, Білорусі й України до Бугу козацькому гетьману, а Пруссії і Жмуді – Карлу X Густаву³⁷.

За умов, що склалися на весну 1657 р., висловлені царським окольничим Ф. Бутурліним претензії на адресу гетьманського уряду переважно зводилися до справи із зволіканням запровадження в українських містах інституту царських воевод, невиконанням зобов'язань щодо надходження податків з України до царської скарбниці, відмовою в наданні земельних наділів у Києві московським стрільцям, неприведенням до присяги цареві гетьманича Юрія тощо. Водночас з матеріалів посольства Ф. Бутурліна стає зрозумілим, що найбільше в поведінці гетьманської адміністрації Москву непокоїв її зовнішньополітичний курс, передовсім укладення союзнницької угоди з Трансільванією та «злее того [...] что гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества – Свейским Карлом Густавом королем...»³⁸.

На початку червня в Україну відбув з Москви царський дворянин І. Желябужський, який мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, але й повести антигетьманську агітацію, використовуючи міжстанові та соціальні суперечності, що набирали сили, та активно декларуючи третейські функції московської монархії у конфліктах, що розгоралися. До Москви царський емісар надслав інформацію про зростання антигетьманських настроїв у козацькому війську, нарікання на дії козацької адміністрації з боку представників інших суспільних груп та, натомість, зростання на цьому ґрунті промосковських настроїв, особливо у лівобережній частині України. Зокрема, І. Желябужський повідомляв у Посольський приказ, що в розмові з ним війт Стародуба нарікав на те, що вони, міщани, присягали московському цареві, а володіють ними гетьман і старшина, «...і нині ми від їх панування в кінець гинемо [...] а очікуємо милості ми від воевод государя...»³⁹. Крім того, Желябужський описував невдоволення рядових козаків і міщан діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема, його втручанням у трансільвансько-польську війну, тощо. Вочевидь, місія царського дворянина в Україні не обмежувалася лише збором інформації, а й мала на меті проведення певних агітаційних акцій. Недаремно ж трохи згодом І. Виговський категорично заявляв, що «перші бунти почались у війську від посланця царської величності Івана Желябужського...»⁴⁰.

Зіткнувшись з жорсткою позицією московського керівництва в питанні зовнішньополітичної самостійності Чигирин, український гетьман, незважаючи на критичний стан здоров'я, намагається послідовно відстоювати обраний курс. Так, під час переговорів з окольничим Ф. Бутурліним на початку літа 1657 р. Богдан рішуче відкинув претензії московських представників як такі, що не мають під собою реальних підстав, або втратили їх внаслідок сепаратних дій Москви, що завдали шкоди інтересам Війська Запорозького (передовсім мались на увазі обставини російсько-польського примирення). На вимогу московських послів розірвати стосунки зі Швецією гетьман категорично відповів: «...від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь і згода давня [...] і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають...», натякаючи, очевидно, тим самим на недотримання московським царем свого слова стосовно допомоги Війську Запорозькому в боротьбі з Річчю Посполитою, – «...а царська де величність над ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками, хотів нас віддати полякам у руки...»⁴¹. Крім того, в розмові з послами гетьман піддав гострій критиці стратегію зовнішньополітичної діяльності офіційної Москви – «...тільки де мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю [...] бояри доброго нічого не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!»⁴².

Не менш різкими були відповіді Хмельницького і на вимогу російської сторони стосовно перебування царських воєвод в українських містах та надходження з України податків до Москви. На переговорах 10 червня (с. с.) Богдан заявив окольничому Ф. Бутурліну, що «судді де Самойлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб царська величність у великий містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині, велів бути своєї царської величності воєводам»⁴³. Приблизно такими ж за тональністю були відповіді Хмельницького і на інші претензії російської сторони.

Проте, літо 1657 р. було не найкращим часом для демонстрації Чигирином незалежницьких устремлінь, а надто в стосунках з Московою. Участь українських військ у виправі князя Д'єрдя II Ракоці на землі Корони Польської вкрай загострила українсько-кримські стосунки. В даному контексті варто звернути увагу на той факт, що трансільванський правитель, будучи васалом Порти, перед тим, як підписати союзну угоду з шведським королем, звернувся за відповідним дозволом до султана. Позицію офіційного Стамбула з цього приводу виклав новий великий візир Мехмед Кепрюлю, і зводилася вона до таких принципових положень. Князь міг виступити проти Польщі в складі допоміжних частин, але після того, як отримає від султана спеціальний дозвіл на похід – атнаме. А сходження Ракоці на польське королівство могло відбутися лише за умови відповідного звернення

поляків до Мегмеда IV, що не вписувалося в плани першого, котрий намагався діяти як самостійний правитель і саме в такий спосіб вів переговори з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом⁴⁴. Незалежницькі устремління Д'єрдя II дратували як Стамбул, так і Бахчисарай, однак невдоволення кримської еліти значно посилювалося ще й із-за того, що її поєднувала з Польщею союзна угода, а крім того, ханський уряд безуспішно прагнув змусити князя приносити Криму щорічні «дари», аналогічні до тих, що їх отримувала Порта. За таких умов наказ високого дивану про покарання занадто самостійного васала зустрів у Криму неприхований ентузіазм. В середині червня 1657 р. проти Ракоці виступило декілька десятків тисяч орди, а перед тим, вже 7 травня (с. с.), брацлавський полковник М. Зеленський інформував гетьмана, що хан «Днепр перешод, стоить под Конкой [...] Дедиш Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись...»⁴⁵. Досить тривожна інформація щодо можливого вторгнення Орди на українські землі надходила і з інших джерел⁴⁶.

Ситуація істотно ускладнювалася ще й тим, що в Козацькому Гетьманаті дедалі виразніше проступають обриси глибокого внутрішнього конфлікту. Майнова диференціація суспільства, стрімке зростання владних можливостей козацької старшини, на шкоду іншим верствам населення, ігнорування нею соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва, спричиняють загострення соціальних антагонізмів, які на середину весни 1657 р. знаходять вияв у антигетьманських виступах на Запорозжжі, що влітку перекидаються і на гетьманське військо. Критичний стан здоров'я Б. Хмельницького спричинює посилення міжкланової боротьби в середовищі козацької еліти⁴⁷.

За таких умов гетьманський уряд змушений був пом'якшити свою позицію в стосунках з Московією, а також проводити виважену зовнішню політику. Саме тому, на наш погляд, Богдан, висловивши 10 червня (с. с.) рішучий протест проти претензій московського керівництва, вже через день не лише значно пом'якшив свої висловлювання з цього приводу, а й доклав зусиль до того, щоб дезавувувати попередні заяви. Ще більш активно в цьому напрямі діяв генеральний писар І. Виговський⁴⁸, котрий, вочевидь, у такий спосіб розпочинав свою переделекційну боротьбу.

Ще на початку травня гетьман відправив до Москви свого посла Ф. Коробку, аби той роз'яснив царським сановникам критичність ситуації, що склалася на кордонах Гетьманату. Протягом липня 1657 р. гетьманський уряд тричі звертається з листами до белгородського воеводи, князя та окольничого Г.Г. Ромодановського, прохаючи його негайно надати військову допомогу Україні. Листи аналогічного змісту в цей час відправляються й до Москви цареві Олексієві Михайловичу та його сановному оточенню – ближнім боярам І. Милославському та Б. Морозову, думному дякові А. Іванову⁴⁹.

Посол шведського короля Г. Лільскрон, що прибув в Україну влітку 1657 р. передовсім для того, аби розірвати союз козаків з Москвою та укласти шведсько-український військово-політичний альянс, проаналізувавши ситуацію, яка склалася у Війську Запорозькому, та настрої його керівництва, дійшов висновку про неможливість виконання покладеного на нього завдання⁵⁰.

Зважаючи на критичний стан здоров'я гетьмана Б. Хмельницького, шведські дипломати покладали надії на поліпшення умов для шведсько-української військової співпраці вже за його наступника⁵¹. Але варто зауважити, що шведи не були вельми оригінальними в своїх сподіваннях. До цілком вірогідної зміни українського керівництва готувалася і Москва, сподіваючись нав'язати останньому конкретніші і жорсткіші зобов'язання щодо суверена, ніж ті, що їх мав Богдан. Так, ще в середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу Хмельницького, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В. Кікіну, будучи в Україні, «провідувати, кого військом Запорозьким хочуть вибрати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом (виділено нами. – Авт.)...»⁵². З часом сподівання московських політиків на активну роль царських представників в елекційному процесі зросли, і в червні Ф. Бутурлін доносив Олексієві Михайловичу з України, що рішенню Корсунської старшинської ради про передачу булави гетьманичу Юрію не слід приділяти надто серйозну увагу, оскільки «після смерті гетьмана буде тому слову відміна, те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над військом Запорозьким гетьманом, той і буде (виділено нами. – Авт.)»⁵³.

Такими були сподівання московських політиків. Вочевидь, не менш принадні перспективи вабили й представників інших зацікавлених співпрацею з Україною держав. Згідно інформації царського окольничого Ф. Бутурліна, в середині червня в Чигирині перебували, крім посольства московського царя, також дипломатичні місії від шведського короля, трансільванського князя, молдавського та валаського господарів. З інших повідомлень довідуємось, що невдовзі до гетьманської резиденції прибув також і посланець турецького султана. У Варшаві завершувалася підготовка до повторної відправки в Україну дипломатичної місії волинського каштеляна С.К. Беневського⁵⁴. Тобто, все вказувало на те, що боротьба за Україну, а отже і змагання в середині українського суспільства та в середині його політичної еліти невдовзі мають розгорітися з новою, можливо, навіть небаченою раніше силою.

Іван Виговський та Москва: пошук компромісу

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній

арені переконували в прагненні нового керівництва в повній мірі зберегти поліваріантність української політики в цій сфері. Так само, як і Хмельницький, Виговський одним зі своїх пріоритетів визнає раднотський курс, у контексті якого в середині серпня (ще в якості генерального писаря) підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня (вже як повноправний гетьман) укладає угоду зі шведським королем.

Всіма наявними засобами намагається Виговський продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Первісно, як видно з власних заяв Виговського, він розраховував прийти до булави українського правителя не всупереч, а при допомозі царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послові трансільванського князя Ф. Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський цар обіцяв йому віддати Україну в його руки, щоб він нею розпоряджався⁵⁵.

Так само традиційно виглядають спроби Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві. Досить виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського і в стосунках з Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника, у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисараю лист, де обіцяє виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання (Л. Капушта вже 10 червня 1657 р. під час перебування у Стамбулі запевнював султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), та водночас забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, аби не провокувати конфлікт з турками та татарами⁵⁶.

Абсолютно безпідставними виглядають твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника в цій сфері. Насамперед варто зазначити, що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Так, уже наприкінці зими – початку весни 1657 р. до Чигирина прибуває спочатку посередник від австрійського цісаря – П. Парцевич, а слідом за ним – особистий представник польського короля луцький писар С.К. Беневський. У ході переговорів останнього з українським правителем той, згідно реляції Беневського, обіцяє навіть надіслати польському королю військову допомогу, що, правда, за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька⁵⁷.

Реляції Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця та чутки, що їх

супроводжували, – все це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості швидкого залагодження «української проблеми» політичними методами⁵⁸.

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирина та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом⁵⁹ дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беневського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно твердження Я. Качмарчика, Гадяцька угода являла собою виконання останньої волі Б. Хмельницького⁶⁰.

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відбивають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із співставленням політичних процесів, що протікали в цей час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки значення названих подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом для польського керівництва до початку пересправ з Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Розбиття Раднотської коаліції та нейтралізація планів територіального розчленування Речі Посполитої було пріоритетним завданням тогочасної польської політики.

З боку ж українського гетьмана налагодження дипломатичних контактів з Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельничченком. Богдан, як видно з інформації Беневського, пов'язував з польським двором справу міжнародного визнання правомочності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні – влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цьому слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його спільні з трансільванськими військами воєнні акції там⁶¹.

Уведені на сьогодні документальні матеріали не дають підстав для того, аби хоч би гіпотетично стверджувати стосовно намірів обраного після смерті Б. Хмельницького гетьманом І. Виговського кардинально змінювати курс попередника у стосунках з варшавським двором. Зокрема, вже згаданий вище посол трансільванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель «хоче залишитися царським підданим [...] хоче завоювати для царя Польщу...»⁶².

За таких умов повторна місія польського посла С.К. Беневського до Чигирина в серпні–жовтні 1657 р. з метою відриву України від Москви завершується безрезультатно. Оповідючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він «наражався на велику небезпеку,

опинившись посеред розбрату, який панує там у них...»⁶³. Сучасник подій, польський літописець Й. Єрлич також зазначав, що «дуже погано пана волинського (каштеляна. – *Авт.*) приймали і поводитися з ним; з десятку тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів»⁶⁴. Єдиним реальним наслідком поїздки Беневського в Україну стало продовження перемир'я до Великодня (який в тому році випадав на 21 квітня).

Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій поступив з Москви, звідки впродовж серпня – першої половини жовтня до Чигирина один за другим прибувають декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції⁶⁵.

Водночас варто зауважити, що «московський сигнал» був, можливо, найбільш виразним, але не єдиним. Крім тривожних новин з Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирина викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже відзначалося вище, в жовтні 1657 р. Виговський, продовжуючи раднотську політику Хмельницького, підписує Корсунський договір зі Швецією. Однак провал комбінованого удару раднотських союзників по Польщі навесні–влітку 1657 р. суттєво підрвав військові потенції та політичну єдність коаліції. Окрім втрат українського корпусу А. Ждановича, Д'єрдь II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир з польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим електор-бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм перейшов з табору союзників Швеції до її противників; після смерті «некоронованого монарха» Великого князівства Литовського – гетьмана Я. Радзивілла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли бути поважним союзником шведського короля Карла X Густава. За таких умов останній втрачав інтерес до України і спрямував усі свої зусилля на відновлення позицій на північному побережжі Європи.

Не менше, якщо не значно більше, занепокоєння українського гетьмана викликали і «південні новини». Зокрема, кримський хан Мехмед IV Гірей, довідавшись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира «знести козаків», для чого «зараз є час і погода [...] оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...». Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мегмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну – проти козаків⁶⁶. Причому, як видно з листа архієпископа газького Паїсія до московського царя Олексія Михайловича від 8 (18) жовтня, аргументи Мехмеда IV Гірея бралися до уваги в Надбосфорській столиці, й оточення султана реально

готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, гаазький владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги⁶⁷.

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. мали досить виразну тенденцію до швидкої зміни, причому, не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського мали мотиви внутрішнього плану, а саме політична криза в Україні. Насамперед варто зауважити, що першим провісником майбутньої конфліктної осі «гетьманський уряд – січове товариство» став антигетьманський виступ на Запорозжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Я. Худолієм. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І, як уже відзначалося вище, під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Хмельницького) навесні 1657 р. Запорозжя знову стає центром антигетьманських заворушень, і звідти лунають погрози «йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де...»⁶⁸.

Природа конфлікту, як видно із заяв запорозжців, лежала насамперед в площині соціальних протиріч: «...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі большие и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают»⁶⁹. А тому намагання наступника Хмельницького – гетьмана І. Виговського забезпечити собі опору в суспільстві, опираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди іншій його частині, неминуче поглиблюють конфлікт, дозволяють йому набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте, окрім соціальних протиріч, в процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом І. Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. В даному контексті спроби Виговського заволодіти гетьманську булаву спочатку на вузько-старшинській, «кулуарній», а згодом хоч і на розширеній раді, але знову ж таки без участі запорозжців, збуджують політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики «козацького автономізму», прокрустове ложе якої гетьманський уряд облишив уже наприкінці 1648 – початку 1649 р. Зокрема, під час переговорів в Посольському приказі 23 листопада (с. с.) 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв:

«При прежних де полских королах они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать [...] не годилось»⁷⁰. Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб «царського величества воеводы у них в городех были...», погоджувалися також на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією – «...а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не пременят...», в разі ж смерті українського регіментаря, «обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство...»⁷¹.

Політична поступливість Коша, його готовність йти в цей час у фарватері московської політики дозволяють січовим лідерам заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найбільш впливових в Україні політичну силу. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам⁷², надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка була хоч і досить стримано стилізована, проте виразно засвідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин⁷³.

Кримсько-польський вектор зовнішньополітичної гри уряду Івана Виговського

Гостра потреба в приборканні заколоту на Січі та в південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом, на тлі провокаційних дій царських воевод (більшість з яких відверто підтримували опозицію), змушують гетьмана шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду Виговського в стосунках з Кримом, можна охарактеризувати як стосунки нейтралітету (і то, як видно з цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центральній-Східній Європі склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. в цей час зберігав свою силу, й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для Чигирини в 1658 р. було неможливо.

Враховуючи дану специфічну ознаку тогочасного розкладу сил в регіоні, на наш погляд, саме кримська карта була одним з вирі-

шальних мотивів, який спонукав гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних стосунків з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з Павлом Тетерею до короля прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, Виговський вже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмеда IV Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана⁷⁴. І дійсно, отримавши з Варшави лист, хан негайно відправив на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також надіслати в Україну війська на допомогу гетьману⁷⁵.

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і на етапі підписання угоди. Зокрема, коли Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію уніїним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися щодо доцільності та своєчасності укладення угоди, саме тиск з боку союзника – кримського керівництва змусив гетьмана все ж піти на підписання Гадяцького трактату⁷⁶.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимації стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем, на наш погляд, впливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Статечне «кармазинове» козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату Виговського, отримавши в результаті революції права повноцінного «народу політичного», давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. В. Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві в серпні 1657 р.⁷⁷). Москва ж при досягненні своїх політичних цілей вже з середини 1657 р. (місія І. Желябужського) ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, відштовхуючи тим самим їх опонентів – козацьку старшину та шляхту – в бік Варшави⁷⁸.

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком уніїних процесів між Варшавою та Московією. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, наступного року отримує продовження, і остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої, як альтернатива продовження наступу московських військ у Литві, мала чимало прибічників у Короні та ще більше в середовищі литовського політичного істеблїшменту, який був готовий йти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов

легітимація стосунків з Річчю Посполитої для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків революції.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині.

Причому, в даному випадку вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. На цей раз потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще рядом надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин, як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, тут варто мати на увазі той факт, що король, або, точніше, французька партія при його дворі, в цей час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та, водночас, вельми важкої справи, а саме: проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади, через посилення позицій як монарха, так і сенату, та, відповідно, звуження прерогатив сейму⁷⁹.

Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам потрібно було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль – потужного політичного, а при певних обставинах і військового, союзника короля й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта (присутність українського війська в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р.) сприяла швидкому розв'язанню Гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV⁸⁰.

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники міжнародні. Поява Війська Запорозького не в обозі суперників, а серед союзників короля, істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках з Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках із своїми союзниками, насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них та поступки з боку польського керівництва. Вельми прикметним у цьому контексті, на наш погляд, є той факт, що навесні 1658 р., в часи налагодження стосунків з Річчю Посполитою, І. Виговський намагається реанімувати бранденбурзький напрям зовнішньополітичної діяльності свого попередника, відправивши 11 березня на адресу курфюрста Фрідріха Вільгельма лист з відповідними пропозиціями⁸¹. Зрозуміло, що

зважаючи на геополітичні перегруповання, що відбулися в Центральній-Східній Європі впродовж другої половини 1657 р. після розпаду Раднотської коаліції та переходу Бранденбурга на бік Речі Посполитої, налагодження українсько-бранденбурзьких стосунків відбувається вже не на анти-, а пропольській платформі.

За умов, що склалися на початок весни 1658 р., у середині березня Ян Казимир скликав у Варшаві представницьку нараду за участю впливових діячів сейму, сенату та уряду. На нараді було ухвалено рішення вислати до козаків різноманітні варіанти умови, які ще потрібно було виробити⁸². Ймовірно, саме в контексті розробки таких варіантів угоди воєвода познанський Є. Лещинський у листі до гетьмана польного Є. Любомирського від 25 березня розмірковував таким чином: «Підгрунтям нашого благополуччя є примирення з козаками. Є вже написана інструкція...». Як видно з наступних рядків листа, воєвода погоджувався на визнання правлячою елітою Речі Посполитої за козаками «вольностей, на які вони заслуговують. Чому б не надати права виходу від панських судів та закріплення вільностей їх реєстрової організації?»⁸³. А перед тим, 11 лютого 1658 р. в листі з Берліна все той же Лещинський зазначав, що «козаки шляхетства не жадають, а якщо б хто з них і прагнув шляхетства – не потрібно відмовляти...»⁸⁴.

Австрійський резидент у Варшаві Ф. Лізоллі, доповідаючи у Відень, також зазначав, що король і сенатори хочуть надати козакам становище «вільних станів Речі Посполитої». Щоправда, залишається незрозумілим його твердження стосовно того, що І. Виговський, «поляк за походженням, вимагав повернення давніх стосунків, через що ускладнював собі досягнення замірів...»⁸⁵.

Польський історик Л. Кубаля стверджував з цього приводу, що ряд сенаторів погоджувалися на те, аби насамперед застерегти вільності козаків-реєстровців, які хоч би і під шляхтою знаходилися, але до гродських судів належали, тобто перебули на правах збіднілої, неосілої шляхти, яка «по вїтовствах шляхетських і духовних сидить». Або ж пропонувалося прирівняти статус реєстрових козаків до того, що мали татари у Великому князівстві Литовському, які виконували лише одні обов'язки військової служби⁸⁶.

На липневому сеймі 1658 р. було сформовано комітет із сенаторів і найбільш впливових земських послів (в тому числі арцибіскупа гнєзнінського А. Лещинського, воєводи познанського Я. Лещинського, маршалка великого коронного Є. Любомирського, канцлера великого коронного М. Пражмовського, підканцлера коронного Б. Лещинського, віленського воєводи М.-К. Паца та ін.). На цей комітет і було покладено завдання вироблення інструкції і визначення повноважень для комісарів на переговорах з Москвою та Військом Запорозьким. Комітет мав статус таємного, і результати його діяльності не оприлюднювалися на сеймі. Проте, як видно з протестації біскупів, щодо вирішення «козацької проблеми» було ухвалено рішення домагатися згоди з Військом

Запорозьким, навіть незважаючи на те, що керівництво останнього ставило вимогу про відрив «русинів» греко-католицької віри з лона католицької церкви до православ'я⁸⁷.

Згідно донесення австрійського резидента барона Ф. Лізоллі від 14 липня 1658 р. королівська партія, котра гостро потребувала миру з козацтвом і давно виношувала плани його досягнення, на сеймі продемонструвала готовність об'єднання з Військом Запорозьким не на засадах підлеглості останніх, як це було раніше, а союзництва з Польською Короною на кшталт унії польсько-литовської. Так само як литвини, козаки, згідно інформації Ф. Лізоллі, повинні були отримати привілеї, мати власних урядовців, вибирати послів земських на сейм і «становити, власне, відрубне тіло в організмі Речі Посполитої...»⁸⁸.

Сеймовий комітет розглянув також чимало різних умов, надісланих гетьманським урядом І. Виговського, і лише після цього надіслав свої постанови С.К. Беневському. Причому, опираючись на інформацію Лізоллі, А. Валевський стверджував, що в цей час в Україну вступили царські війська (ймовірно, йдеться про белгородського воєводу Г. Ромодановського), і Варшава була змушена йти на поступки І. Виговському⁸⁹.

В умовах рейду белгородського воєводи Г.Г. Ромодановського по Лівобережжю 4 серпня (с. с.) І. Виговський відправляє до Яна Казимира лист, в якому запевнює стосовно того, що він «як вірний підданий прагнутиме, щоб усю Русь під ноги ВКМості віддати, як і Військо Запорозьке до присяги привести...»⁹⁰. Крім того, гетьман доповідав, що він «готовий на коня сідати проти ворогів ВКМості, особливо Москви, проти якої виступить за першим же наказом королівським. Має за поміччю Бога до війни все готове: кулі, запали, порох, гармати, і, якщо до того дійде, хоче аби ВКМость листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде...»⁹¹.

Через деякий час, 28 серпня (с. с.) І. Виговський відправив королеві Людвізі Марії Гонзасі, а наступного дня королю Яну Казимиру листи, в яких запевнював, що вжив усіх заходів до того, щоб Україна «до дідичества польського монарха перейшла»⁹². В той же час, у серпні гетьман розіслав по Україні універсали, якими наказував козакам готуватися до походу, оскільки «вороги його закликали на допомогу Ромодановського та інших царських воєвод, що стояли на прикордонні з Україною»⁹³.

Таким чином, на середину літа 1658 р. Виговський, насамперед під впливом «агітації» Ромодановського, остаточно дозрів до кардинального повороту в зовнішньополітичній діяльності. Проте в сердовищі української старшини й на кінець літа – початок осені 1658 р. бракувало єдності щодо напрямів зовнішньої політики. Зокрема, вже аналізуючи перебіг липневого 1658 р. сейму у Варшаві, не можна

оминути увагою одну загадкову його сторінку, а саме: виступ у палаті представників посла від Війська Запорозького генерального обозного Тимофія Носача. У ньому український старшина вимагав, аби Річ Посполита дотримувалася взятих на себе перед царем зобов'язань, визнала за ним право на польську корону, а права України забезпечила особливим договором. Як зазначали очевидці з польського боку, Носач говорив із запалом, подеколи навіть по-грубіяцьки. Польські історики пояснюють поведінку генерального обозного на сеймі мотивами конспірації, маскуванням справжніх зовнішньополітичних намірів українського керівництва, адже у палаті під час його виступу були присутніми представники царя⁹⁴. На наш погляд, виступ Носача міг стати також і віддзеркаленням тієї гострої політичної боротьби, що точилася у цей час у Війську Запорозькому щодо напрямів зовнішньополітичної орієнтації України. Саме таке припущення дозволяє пояснити відсутність прізвища генерального обозного серед старшини, щедро обдарованої польським королем після ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., хоч він за своїм службовим становищем посідав другу, тобто наступну після гетьмана, позицію у службовій ієрархії Війська Запорозького.

Саме гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти стала причиною того, що, коли вранці 9 вересня (н. с.) в табір до Виговського прибули уповноважені комісари польського короля, їм довелося чекати на аудієнцію аж до вечора 11 вересня. А перед тим гетьман мав зустріч з послом царя В. Кікіним. Трохи згодом, 28 вересня, по дорозі до Варшави комісари, переповідаючи перипетії пересправ, що передували укладенню угоди в Гадячі, пригадували, що по прибутті до Виговського стольника Кікіна 10 вересня і після проведеної ним агітації у Війську Запорозькому справа підписання польсько-української угоди (незважаючи на прихильність гетьмана і винахідливість Ю. Немирича) «була під значним сумнівом». Більше того, ситуація почала розвиватися таким чином, що вже з боку українських козаків почали лунати погрози на адресу комісарам, яким збиралися голови відсікти, а з Московією угоду укласти, і після цього «двома шляхами з ордою на Польщу й Литву йти...»⁹⁵.

Крім протидії з боку московського посла, як видно з діаріушу польських комісарів з Гадяцької комісії, проти угоди активно виступав посередник у шведсько-українських стосунках Д. Олівеберг (Данило Грек)⁹⁶. Автор діаріушу твердить також, що й орда не рада була тому миру. Для того, щоб схилити кримське керівництво до підтримки угоди, польським комісарам і Виговському довелось двічі зустрічатися з Карач-беєм⁹⁷. Факт сам по собі дуже цікавий для характеристики ставлення кримської еліти до ідеї польсько-української федерації, але абсолютно нелогічний з огляду на ту позицію, яку вона займала перед тим. Очевидно, що на початок осені 1658 р. з'явилися якісь нові, невідомі нам, обставини цієї справи, або ж польські комісари зумисне

згустили фарби, щоб у такий спосіб ще більш випукло зобразити власні заслуги в укладенні угоди з Військом Запорозьким.

Міжнародні процеси та українська зовнішня політика після Гадяча

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб'єктів міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних й ефективних кроків як з боку офіційного Чигириня, так і Варшави.

При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман водночас намагається зберегти приязні стосунки з його супротивником – шведським королем. Більше того, Чигирин впродовж усього часу переговорного процесу з Коронаю Польською докладає значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливості московському керівництву вийти з Північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи конечність польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин впродовж весни 1658 – літа 1659 р. неодноразово переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву⁹⁸.

Прикметно, що й союзник гетьмана – Мехмед IV Гірей також чинив дипломатичний тиск на Варшаву з метою примирення останньої з шведським королем і зосередження усіх сил у боротьбі з московським царем.

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльності Чигириня в час його зближення з Варшавою заслугове московський напрямок. Адже об'єктивно склалося так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно, під тиском промосковські налаштованої лівобережної старшини та козаків, наполягла на тому, аби до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні, якщо така матиме місце⁹⁹. Крім того, Виговський неодноразово висловлюється за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав (а саме так у даному випадку можна трактувати союз Польщі, Литви та України) й Московського царства¹⁰⁰.

Інша справа, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигириним, а також серйозних суперечностей між

нею та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення, та, водночас, саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєву спроможність союзу Війська Запорозького та Речі Посполитої. Зокрема, вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до нового австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, «мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, якщо лише *військо проти Москви вишлемо* (виділено нами. – Авт.)»¹⁰¹. Декілька місяців по тому, у березні 1658 р., через посла Павла Тетерю Виговський передає Яну Казимиру повідомлення про свою готовність об'єднати Україну з Польщею, але висуває при цьому ряд умов. Одна з них однозначно виділяє мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Зокрема, гетьман прямо говорить про те, щоб посполите рушення було готове до боротьби з царським військом, аби король видав один за другим універсали, «а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться...»¹⁰².

Ще більш відверто про антимосковську спрямованість політики Виговського в даний час свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р. Зокрема, у ній гетьман повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королеві в його конфлікті з царем¹⁰³.

Ще одним надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який потрібно було брати до уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, була Швеція. Об'єктивно склалося так, що загальний успіх, чи, навпаки, крах Гадяцької системи значної мірою залежали від позиції Стокгольму. Адже Шведське королівство веде у зазначений час надзвичайно активну зовнішню політику й виявляє пильний інтерес до справ центрально- та східноєвропейського регіону. Варто принагідно пригадати, що свого часу саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви та Білорусі 1654–1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви та, натомість, розпочати інтервенцію в Північну Польщу¹⁰⁴. У свою ж чергу, успіхи Швеції у війні проти Польщі обумовлюють принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської царства, наслідком якої було згорання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв'язання спірних з Річчю Посполитою проблем та оголошення царем 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. для України можливість утримання Москви від інтервенції на її землі чи успішна протидія їм були можливими лише при успішному розигранні саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі і Швеції та водночас утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи конечність цього

завдання, українське керівництво в згаданому вже вище листі до польського короля, переданому Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву¹⁰⁵.

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу, а саме: примирення з Річчю Посполитою та протистояння спільно з нею Москві, Виговський, як видно з листа С.К. Беневського до сенату від 7 червня 1658 р., ймовірно, вже в другій половині травня через Варшаву висилає свого посла для надзвичайних повноважень грека Теодозега (Федосія) до Карла X Густава, щоб схилити того до примирення з королем польським¹⁰⁶.

Джерела промовляють, що влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів для польського керівництва було першочерговим завданням поточної політики, причому, думки найбільш впливових польських політиків з цього приводу різко контрастували.

Так, арцибіскуп гнєзненський А. Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду з Військом Запорозьким, оскільки, на його думку, «...ця справа, а, відповідно, і наша безпека залежить від швидкості...» А. Лещинський переконував Яна Казимира в тому, що «Москва хоче миру і трактувати з шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...], а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів з шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви»¹⁰⁷.

Аналогічної схеми зовнішньополітичних пріоритетів Речі Посполитої дотримувався і маршалок коронний, польний гетьман Є. Любомирський, котрий у листі до посла С.К. Беневського від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що «невідкладно слід укласти мир зі шведами і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, ...об'єднати, для захисту тутешнього краю (тобто України. – *Авт.*)...»¹⁰⁸. Гетьман був впевнений, що двір зловживає «щасливим початком» пересправ з козаками, «так сильно переконаний в справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають, відриваючи частину їх для відправки в Прусію»¹⁰⁹. На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції в Прусії, всі війська повернути в Україну, а це «немало надало б допомоги» Виговському, щоб «схилити нерішучих на наш бік». «Коли ж залишимо ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, – продовжував Любомирський, – то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору». На думку гетьмана польного, Виговський тому радить полякам миритися зі шведами і з московитами, зберігати хоча б примарний союз з татарами, що «не надто сподівається на свою і нашу силу»¹¹⁰.

Глибоко переконаним в необхідності якнайшвидшого замирення з шведським королем і звернення усіх сил Речі Посполитої на боротьбу за Україну був і головний промотор польсько-українського союзу С.К. Беневський, котрий неодноразово радив Яну Казимиру прислухатися до пропозицій Виговського і погодитися на його посередництво в справі налагодження мирних контактів між Варшавою та Стокгольмом¹¹¹.

Найповнішу уяву про протилежну за змістом концепцію розвитку польської зовнішньої політики в умовах повернення України під зверхність короля можна отримати з відправленого з Берліна 2 липня 1658 р. «Дискурсу певної особи», авторство якого, як переконливо доводить польський історик Л. Кубаля, належало воєводі познанському Яну Лещинському, лідерові однієї з найбільш впливових партій в середовищі польського істеблішменту «групи Лещинських». Насамперед автор документу наголошував, що примирення Речі Посполитої й Війська Запорозького вкрай необхідне як одній, так й іншій стороні, а вина за те, що цього до часу не досягнуто лежить насамперед на польському керівництві. Торкаючись зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору, Лещинський повністю погоджувався з вимогами Виговського щодо дотримання строгої конспірації на переговорах, щоб не довідалася про їх перебіг Москва й не уклала у відповідь мир зі шведами, «які, безперечно, хочуть погибелі польського імені»¹¹². «Отож, – зазначав воєвода, – найобережніше і насамкінець зі шведами, найперше з козаками. Але трактувати так, аби переговори з одними не перешкоджали трактатам з другими, бо, напевне, як тільки з ким-небудь з тих трьох примиримося, зараз же з іншими ліпше піде». Після завершення переговорів з українською стороною Лещинський радив приступити до пересправ з Московією, аби керівництво московське «не образилося козацькими справами і на злість не вчинило ліги зі Швецією». На переговорах з царськими представниками польські комісари повинні були дати ясно зрозуміти, що Річ Посполита й так ніколи б не погодилася на примирення з ними без обов'язкового повернення під владу короля України. У стосунках з царем Польща повинна невідмінно добиватися повного виведення московських військ як з території Литви, так і України. А для того, щоб заспокоїти українське керівництво стосовно польсько-московських переговорів, пояснити їм, що договір з Московією «змусить шведа до податливості», успіхи на переговорах з Московією неодмінно повинні були б сприяти успіхові у пересправах зі Стокгольмом.

Як бачимо з документа, у Варшаві з належною увагою поставилися до застережень Виговського, що торкалися зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору. Однак плани українського керівництва недостатньо враховували всю складність міжнародного становища Речі Посполитої та не містили пропозицій, які могли б істотно вплинути на розклад політичних сил на горішньому щаблі

тогочасної польської політичної драбини. Саме тому, незважаючи на прохання Виговського та переконливі аргументи Беневського щодо необхідності негайного перепроводження гетьманського посланця Теодозега до Стокгольму (висловлені ним як підканцлеру А. Тщєбінському, так і особисто королю)¹¹³, у Варшаві визнали робити це недоцільним. У листі до Виговського Ян Казимир стверджував, що цей факт може бути використаний урядом Карла X Густава для того, щоб скомпрометувати польського короля в очах царя московського та посварити їх, а самому в тому стані польсько-російської незгоди «вигоду віднайти». Щодо самої ідеї польсько-шведського примирення король відгукувався позитивно, але при цьому висловлював сумнів стосовно спроможності шведського монарха йти на компроміси. А без повернення хоча б частини захоплених шведами у Пруссії замків, наголошував Ян Казимир, польська сторона на мир «...в жодному разі піти не може...»¹¹⁴.

Як видно з листів секретаря польської королеви П'єра де Нуайє від 18 та 25 серпня 1658 р. до Парижу, сейм, ознайомившись з пропозиціями шведської сторони щодо попередніх умов перемир'я (а саме: виплати 5 млн. таларів за виведення шведських військ з території Пруського королівства, Курляндії та Інфляндії), визнав їх неприйнятними та ухвалив рішення за будь-яку ціну добиватися примирення з царем московським¹¹⁵.

За таких умов, після дебатів з проблем стосунків з Московією, сейм ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (стосовно чого принципова розмова велася вже з осені 1656 р. в рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, що повинні бути затвердженні ним попередньою присягою. Конкретизуючи дане рішення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені усіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залог¹¹⁶.

Згідно постанов сейму, Ян Казимир виряджає своїх комісарів на переговори з представниками Олексія Михайловича, хоч з королівської канцелярії їм дається чітка установка не форсувати ходу переговорів, очікуючи результатів місії Беневського в Україні. Причому, варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків Виговського з кримським ханом, поголоски про українсько-польські контакти – все це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася й тим, що калмики, об'єднавшись з кримськими татарами, розбили значний відділ царських військ. А тому комісари з радістю доносили, що московська сторона готова уступити полякам землі аж по Смоленськ включно¹¹⁷. Король зі свого боку також висловлював радість з приводу

приємних новин і в листі до комісарів наказав їй надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, визначивши їй головне завдання в недопущенні російсько-шведського зближення та отримання військової допомоги від царя¹¹⁸.

За таких умов, у боротьбі з опозицією та протидії наступу Москви Виговському, враховуючи військові та зовнішньополітичні плани Варшави, марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Оскільки, незважаючи на голоси в польському керівництві стосовно необхідності якнайшвидшого замирення зі Швецією та звернення всіх сил на боротьбу з царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхності царя до короля. А тому, незважаючи на заклики Виговського, що містилися, зокрема, у його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем та пропонував, у разі зриву польсько-російських переговорів, надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московським тилам у Білорусі та Литві)¹¹⁹, а також звернення Карла Густава, переданого через голландського посла в Берліні (на цей раз попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів виступала вимога щодо зобов'язань Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових)¹²⁰, польське керівництво й надалі вважає Швецію ворогом номер один і своє зовнішньополітичне майбутнє бачить лише у спільному виступі з Москвою проти неї.

У крайньому випадку, коли не вдасться домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливості ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що є у розпорядженні Виговського. Зокрема, канцлер литовський Кшиштоф Пац 10 вересня у листі до комісарів писав: «Спершу воювати в Україні через Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який ЙКМості 20 тис. війська запропонував...»¹²¹. Але знову ж таки, як можна зробити висновок з наступних рядків листа канцлера, метою воєнної акції в Литві (яка мала носити короткочасний характер) було завдання змусити Москву до поступливості на переговорах, щоб після їх завершення звернути спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва, наявність сильної промосковської партії на Литві спричинює ситуацію, за якої комісари на переговорах з царськими послами погоджуються на елекцію царя¹²². Отримавши 8 жовтня повідомлення від Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення пересправ з козаками не має будь-якої потреби форсувати хід розмов з царем. Більше того, на думку Яна Казимира, поспішність, по-перше, може відштовхнути від Польщі козаків і татар, «...яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів...», а по-друге, надані Москві гарантії

перемир'я, дозволять останній прискорити вирішення справи замирення зі Швецією¹²³.

Долаючи спротив опозиції та плекаючи безпідставні надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язування мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду Виговського щодо отримання дійової військової допомоги з боку Польщі. А це, у свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що врешті-решт ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Звичайно ж, аналізуючи тогочасний стан справ у зовнішньополітичному відомстві Речі Посполитої, потрібно мати на увазі як чинники міжнародні, так і внутрішньополітичні, які серйозним чином впливали на вибір зовнішньополітичного курсу. Насамперед що стосується міжнародних аспектів проблеми, то тут неабиякий вплив мало австро-шведське суперництво, яке після завершення Тридцятилітньої війни набрало неабиякої гостроти. Відень був вкрай занепокоений зростанням військово-політичної могутності Стокгольма, особливо після його грандіозних перемог 1655–1656 рр. на теренах Речі Посполитої. Крім того, Карла X Густава зв'язували союзницькі зобов'язання з французькою монархією, яка була династичним ворогом обох гілок Габсбургів. Старша – іспанська – гілка вела з Францією війну, й австрійські Габсбурги були кровно зацікавлені в тому, щоб Швеція й надалі продовжувала боротьбу з Річчю Посполитою й не мала змоги надати допомоги своєму союзнику – Версальському дворові.

Як уже відзначалося вище, мотиви міжнародного плану тісно переплеталися з внутрішньополітичними реаліями. Насамперед, тут йдеться про боротьбу, яка точилася при дворі Яна Казимира між французькою та австрійською партіями, що відповідно опиралися на підтримку та, у свою чергу, відстоювали інтереси Версаля та Відня. Зокрема, якщо королева Марія Людовика, яка репрезентувала профранцузькі настрої у Бельведерському палаці, наполягала на замиренні зі Швецією при посередництві французького двору, активно заперечувала проти елекції московського царя на польський трон (маючи на меті зведення на королівство представника французької правлячої династії – принца Людовіка де Конде), а також вказувала на небезпеку конфронтації з козаками та татарами в разі примирення з Московією, то її опоненти в середовищі польського істеблішменту та офіційні представники австрійського цесарства, навпаки, наполягали, щоб Польща підписала мирний договір з Московією та спільно виступила проти Швеції, що дозволило б не допустити посилення французького впливу не лише при польському дворі, а й взагалі в Європі. Крім того, Відень перебільшував загрозу Польщі з боку турків і татар¹²⁴. Врешті-решт, під тиском цесарського уряду, який в роки «шведського

потопу» виступив політичним союзником Варшави, а в даний час розміщував на території Польщі свої військові гарнізони, Ян Казимир був змушений погодитися на продовження переговорів з Москвою та висловити запевнення стосовно того, що без згоди цесаря та інших своїх союзників по антишведській коаліції не піде на мирні переговори зі Стокгольмом¹²⁵. Далі під тиском Відня польський король скликав для обговорення цієї проблеми міжнародний конгрес у Торуні, до участі в роботі якого, крім цесаря, було запрошено також електора бранденбурзького. На конгресі розгорілася вперта боротьба між французькою партією королеви та її опонентами, підтримуваними Віденським двором. Коли Людовика Марія виступала за прискорення замирення зі Швецією, навіть за умови виплати певної грошової компенсації за звільнення Пруссії, виведення з польської території австрійських військ, а також залучення на свій бік Війська Запорозького, то її супротивники намагалися не допустити польсько-шведського замирення, відкинення французького посередництва, недопущення втягування союзників Польщі в боротьбу проти Москви¹²⁶. На конгресі представникові австрійського цесаря Леопольда I баронові Ф. Лізоллі вдалося перетягти на свій бік литовську партію на чолі з підканцлером литовським Нарушевичем, котрий репрезентував ті сили на Литві, які прагнули більше до угоди з Москвою, ніж зі Швецією. Крім того, на підтримку позиції Відня вдалося залучити також і воеводу познанського Я. Лещинського¹²⁷.

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в регіоні, відсутність єдності в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі, а саме: врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку гадяцьких домовленостей. Це у свою чергу дозволяє Москві випередити Варшаву у справі примирення зі Швецією та сконцентруванні всіх своїх наявних сил на завоювання України.

Польське керівництво, хоч і вельми прагнуло повернути Україну, але насамперед сподівалося використати цей факт для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль на допомогу Виговському. Швидше навпаки, польське командування розраховує отримати від спілки з Військом Запорозьким якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди. Зокрема, канцлер литовський К. Пац 8 жовтня з-під Торуня писав Бростовському: «Завтра ЙКМость і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, аби шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля»¹²⁸. Великий литовський гетьман П. Сапега, будуючи стратегічні плани на літо 1659 р., покладав надії на те, що основний тягар війни винесе українська армія, оскільки сили литвинів були вкрай ослаблені¹²⁹. Воевода познанський Я. Лещинський у листі до королівського секретаря Ієроніма Піноцці від 9 січня 1659 р. також акцентував увагу на

можливості отримання від І. Виговського 20-ти тисяч піхоти проти шведів¹³⁰. Навіть С.К. Беневський, який чи не найліпше з-поміж усіх польських політиків орієнтувався у тогочасній обстановці в Україні, на сеймі 1659 р. ні словом не обмовився про необхідність надання допомоги українському гетьманові, натомість вказував на вигоди, які можна отримати від сполучення з козаками у боротьбі проти Москви та Швеції¹³¹.

Таким чином, шкала зовнішньополітичних пріоритетів, запропонована українським гетьманом, була відкинута польським керівництвом. Натомість у Варшаві було ухвалено план, який найповніше враховував польські інтереси, але при цьому мало уваги приділяв задоволенню потреб української сторони, зокрема, щодо нейтралізації військово-політичних дій Москви. Українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їх інтереси, насамперед щодо надання польської військової допомоги. До того ж, зовнішньополітична гра, задумана польськими політиками, була надзвичайно складною, вимагала не лише філігранної майстерності та чіткої взаємодії всіх ланок державної влади Речі Посполитої, а й значного везіння при її реалізації. Будь-який збій у її втіленні в життя неминуче обумовлював би крах усієї комбінації.

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну в цей час діє царський уряд. Московське керівництво вже 25 серпня (с. с.), отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також поголоски про польсько-українські контакти, відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з урядом Карла X Густава. Довідавшись же про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі «зрадником Івашкою», та відправив в Україну війська під команду воеводи Г.Г. Ромодановського. Під прикриттям військ белгородського воеводи проходять «вибори» гетьмана, в результаті яких новим українським регіментарем (щоправда, наказним) проголошується Іван Безпалий¹³². Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальєсарі, значно випередивши в цьому відношенні поляків, дозволило відправити в Україну досить значні сили, які в середині березня 1659 р. під команду князя Олексія Микитовича Трубецького залишили Путівль і вирушили в напрямі Конотопа.

Тим часом Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевича та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів з Москвою. Тому для відбиття вторгнення в Україну царських військ під команду О.М. Трубецького (за одними джерелами у розпорядженні князя було 150 тис., за іншими – 200, ще іншими – 320 тис. війська) Виговський міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. вислав в Україну

80-тисячну орду. Варто наголосити, що хан у цей час відправив лист до польського короля, де продемонстрував добре знання внутрішньо-політичної обстановки в Україні, схилиючи Яна Казимира негайно надіслати на допомогу Виговському піхоту та артилерію, оскільки чимало козаків й досі тримається Москви, і перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьману якнайшвидшої допомоги. З такою ж пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. й великий візир, запитуючи одночасно про плани Корони вести війну за Україну¹³³.

У розпорядженні Виговського, згідно підрахунків польського історика Л. Кубалі, було всього-на-всього 16 тис. вірних козаків¹³⁴. Після обоїльної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р. на Круничполі¹³⁵, військове становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але все ж сил було недостатньо для гарантій безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з Трубецьким та військовими виступами опозиції. Тому 9 квітня з Чигирина гетьман відправляє до коронного підканцлера А. Тщєбінського листа, в якому змальовує внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні щойно підписаної з королівськими комісарами угоди, а також просить, аби король віднайшов способи для прискорення завершення роботи сейму та вирушав з військами в Україну, «...як раніше те обіцяв зробити»¹³⁶. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням обозного коронного Анджея Потоцького (всього близько 5 тис. жовнірів), свіжих сил не надходило. Й у гетьманського уряду, ймовірно, не було особливих ілюзій щодо реальності отримання швидкої військової допомоги від Речі Посполитої, оскільки звідти до Чигирина просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації¹³⁷.

Негативний резонанс від даної обставини значно підсилювався тим, що укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, переважної більшості литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства, і це врешті-решт призвело до ревізії найбільш принципових положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського та нехтування українських вимог щодо вирішення конфесійних проблем. В кінцевому результаті все це позбавляло шансів на успішну реалізацію планів уряду І. Виговського. За таких умов з початком 1659 р. в той час, коли Варшава наполегливо добивається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирина також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на «братерство» з кримським ханом і ордою, гетьман відправляє Антона Ждановича до Стамбулу «...к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу»¹³⁸. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Князівства

Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лізоллею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом I України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній корисності від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин¹³⁹. Паралельно з контактами з представником австрійських Габсбургів українські дипломати намагаються надати нового наповнення стосункам з Бранденбургом. Зокрема, український канцлер запевнював представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з Габсбурзької династичної лінії¹⁴⁰ (стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрійським цісарством).

Спроба узагальнення

Таким чином, аналіз зовнішньополітичного курсу Української держави в другій половині 50-х рр. XVII ст. дозволяє зробити висновок щодо кореляції характеру зовнішньополітичної діяльності українського керівництва та розвитку міжнародних процесів у регіоні.

Переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася не його особистими політичними симпатіями чи майновими інтересами, а цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед зовнішні, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними внутрішні фактори. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу та, відповідно, згортання політичних взаємин з російським царем були прагнення нейтралізації політичних претензій московського керівництва, відновлення союзницьких стосунків з Кримським ханством, а також недопущення польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам.

Як і в середині 1650-х рр., тобто часі укладення Переяславсько-Московського договору, так і в роки становлення українсько-польської унії, модель зовнішньополітичної діяльності Чигирини базувалась на засадах багатовекторності та поліваріантності. Безперечно, це посилювало її життєздатність, але водночас свідчило про те, що гетьманський уряд не вповні покладався на можливість успішної реалізації унійної концепції з Річчю Посполитою, а тому провадив пошук запасних варіантів.

Стосовно ж можливостей уникнення збройного зіткнення України з російською династією під час виходу гетьманського уряду з Переяславсько-Московської системи 1654 р., то тут варто відзначити, що вони могли бути реальними лише за умови сприятливого розвитку міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі. Найголовнішим же його компонентом мало бути укладення Річчю Посполитою миру з Шведським королівством та недопущення до нього в шведсько-

російських стосунках. Прорахунок польського керівництва в оцінці міжнародної ситуації зробив неминучим збройне зіткнення України та Росії, причому, за реальної підтримки першої лише з боку Кримського ханства.

¹ Уважний читач може мені заперечити, що початки цього явища сягають часів гетьманів Петра Сагайдачного і Тимоша Орендаренка та їх походів на Москву та Смоленськ. Однак як у першому, так і в другому випадку мову можна вести все ж про участь Війська Запорозького як певної військової корпорації у воєнних акціях політичного керівництва чи приватних ініціатив магнатів Речі Посполитої. У війні ж 1658–1659 рр. Військо Запорозьке виступало як самодостатня соціально-політична організація.

² Детальніше про це див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 87–118.

³ Там само.

⁴ Цит. за: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9, ч. 2. – С. 1172.

⁵ Детальніше див.: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль. – Львів, 1996. – С. 298–299.

⁶ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – Вид. друге. – К., 1995. – С. 435.

⁷ *Kubala L.* Wojna moskiewska. R. 1654–1655/ Szkiece Historyczne. – Ser. 3. – Kraków, 1910. – S. 232; *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – Т. 2. – S. 68.

⁸ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып. I. – К., 1911. – С. 39–51.

⁹ *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 178.

¹⁰ *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960. – С. 40–41.

¹¹ Зокрема, саме таким чином діяв королівський комісар на переговорах з Військом Запорозьким, чернігівський воєвода К. Тишкевич, котрий в середині травня в черговий раз намагався схилити українського гетьмана до миру з королем і республікою. (Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – С. 1219.)

¹² Цит. за: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2 – С. 1205.

¹³ Акты Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. 15. – Спб., 1892. – № 3. – С. 117–133.

¹⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... – С. 445.

¹⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – № 880. – С. 502; № 888. – С. 511; № 896. – С. 522–523; та ін.

¹⁶ *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w... – S. 83; *Wójcik Z.* Polska i Rosja ... – S. 347.

¹⁷ Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба. – Т. XII. – Львів, 1911. – № 470. – С. 376–379; *Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie* (далі – AGAD). – Lib. leg. 33, vol. 106 v. – 109 v.

¹⁸ Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі - Czart.) - 368, Nr. 4. - P. 19.

¹⁹ Czart. - 386, Nr. 1. - P. 1-6.

²⁰ *Wójcik Z.* Polska i Rosja ... - S. 351.

²¹ Цит. за: *Крин'якевич І.* Богдан Хмельницький. - Львів, 1991. - С. 321-322.

²² *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej poiwie XVII w... - S. 96-98; *Kubala L.* Wojna moskiewska... - S. 60-61.

²³ *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький... - С. 301.

²⁴ Цит. за: *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. - Рівне, 1993. - С. 56.

²⁵ *Липинський В.* Україна на переломі (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті) // *Липинський В.* Твори. - Т. 3. - Філадельфія, 1991. - С. 40-45.

²⁶ *Смолій В., Степанков В.* Правобержна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993. - С. 21; їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - С. 195.

²⁷ *Wójcik Z.* Polska i Rosja ... - S. 368.

²⁸ Цит за: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т. 9, ч. 2. - С. 1237.

²⁹ *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... - С. 181; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т. 9, ч. 2. - С. 1237.

³⁰ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - К., 1908. - № 56. - С. 127-128.

³¹ Там же. - № 17. - С. 129.

³² *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну // ЗНТШ. - Т. 154. - Львів, 1937. - С. 47.

³³ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 201-207.

³⁴ Там же. - № 84. - С. 201-207.

³⁵ Там же.

³⁶ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т. 9, ч. 2 - С. 1350.

³⁷ Российский государственный архив древних актов (Москва; далі - РГАДА). - Ф. 79: Сношения с Польшей, оп. 1 (1657), № 15. - Л. 40-41.

³⁸ Акты ЮЗР. - Т. 3. - Спб., 1861. - № 869. - С. 568.

³⁹ Русская историческая библиотека (далі - РИБ). - Т. 4. - Спб., 1884. - С. 1240.

⁴⁰ Акты ЮЗР. - Т. 4. - Спб., 1863. - № 69. - С. 126.

⁴¹ Там же. - Т. 3. - № 869. - С. 569.

⁴² Там же. - С. 570.

⁴³ Там же. - С. 569.

⁴⁴ Див.: *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. - М., 1994. - С. 229.

⁴⁵ Акты ЮЗР. - Т. 11. - Спб., 1879. - Прибавление № 1. - С. 702

⁴⁶ Там же. - С. 695-696; Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - № 106. - С. 313; Жерела... - Т. XII. - № 598. - С. 508.

⁴⁷ Архів Інституту історії України НАН України. - Оп. 3, спр. 19. - Арк. 12; *Смолій В., Степанков В.* Правобержна Україна у другій половині XVII-XVIII ст... - С. 25.

⁴⁸ Акты ЮЗР. - Т. 3. - № 869. - С. 576-580.

⁴⁹ Акты ЮЗР. - Т. 11. - Прибавление № 2. - С. 714-718; 749-756; Документи Богдана Хмельницького. - № 445. - С. 582; № 458. - С. 597-598; № 464. - С. 606-608; № 465. - С. 608-609; № 466. - С. 609-610; № 467. - С. 610-611; № 468. - С. 611-613;

№ 469. – С. 614; № 472. – С. 616–617; № 473. – С. 617–618; Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // ЗНТШ. – Т. 149. – С. 182–188.

⁵⁰ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – К., 1908. – № 52. – С. 296–297.

⁵¹ Там же.

⁵² Синбирский сборник. – Т. 1. – Ч. 2. – М., 1845. – № 19. – С. 56.

⁵³ Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление № 1. – С. 682.

⁵⁴ Там же. – Т. 3. – № 869. – С. 573. *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. – Ser.5. – Lwów, 1917. – S. 194.

⁵⁵ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т. XXIII. – Budapeste, 1874. – S. 545–546.

⁵⁶ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 22–23; Т. 7. – С. 186; Т. 11. – С. 801; та ін.

⁵⁷ Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – С. 1364.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. – S. 295–298; ПКК. – Т. 3. – К., 1898. – С. 242–245.

⁶⁰ *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunkow polsko-ukraickich: proba prelamania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996. – С. 28.

⁶¹ Детальніше про це див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska... – S. 199; *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С. 1398–1400.

⁶² Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т. XXIII. – S. 545–546.

⁶³ Жерела. – Т. 6. – Львів, 1898. – С. 233; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit...* – Vol. IX. – Roma, 1963. – P. 80–81.

⁶⁴ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т. 2. – S. 5.

⁶⁵ Див.: *Горбещь В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 20–24.

⁶⁶ *Czart.* – 1656. – S. 546; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 40–41; *Мицик Ю.А.* Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України. – № 2. – 1996. – С. 60.

⁶⁷ Из рукописей Е. В. Барсова // ЧОИДР. – 1884. – Ч. 2. – Отд. V. – № 2. – С. 3.

⁶⁸ Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна... – С. 25.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 187.

⁷¹ Там же. – С. 188–189, 193.

⁷² Там же. – Т. 4. – С. 51, 78; та ін.

⁷³ Див.: *Горбещь В.М.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – Київ – Запоріжжя, 1997. – С. 33–43.

⁷⁴ *Czart.* – 399. – S. 255; *Kubala L.* Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660. – Ser. 6. – Lwów, 1922. – Dod. XIV.

⁷⁵ *Kubala L.* Wojny dunskie... – S. 443.

⁷⁶ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 145–164; ПКК. – Т. 3. – К., 1888. – С. 345–346; *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Т. 2. – СПб., 1872. – С. 75–78.

⁷⁷ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 242–243; Т. 11. – С. 764–765.

⁷⁸ Див.: *Русская историческая библиотека.* – Т. 8. – СПб., 1884. – С. 1240; *Горбещь В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С. 16–17.

⁷⁹ Див.: *Czapliński W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Т. 1. – Warszawa, 1957. – S. 303–329.

⁸⁰ Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Т. 12. – Львів, 1911. – С. 55–58; Kubala L. Jerzy Ossolinski. – Lwyw, 1883. – S. 206–230; *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. – Harvard, 1985. – P. 160–163; Качмарчик Я. Назв. праця. – С. 87–90; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... – С. 42–44.

⁸¹ РГАДА. – Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, д. 15.

⁸² Kubala L. Wojny duńskie... – S. 443.

⁸³ Czart. – 388, No 188, k. 383; Kubala L. Wojny duńskie... – S. 446.

⁸⁴ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 443. Dod. XVIII.

⁸⁵ Czart. – 388, No 188. – К. 383; Kubala L. Wojny duńskie... – S. 446.

⁸⁶ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 106.

⁸⁷ *Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... – Т. 1. – S. 3–4.

⁸⁸ Ibid. – S. 5.

⁸⁹ Ibid – Т. 1. – S. 5.

⁹⁰ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 107.

⁹¹ Ibid.

⁹² *Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... – Т. 1. – Dod. IV.

⁹³ *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского. – С. 75–78.

⁹⁴ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 128.

⁹⁵ Ibid. – Dod. XXI. – S. 547.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid. – S. 548.

⁹⁸ Czart. – 399. – P. 255; ПКК. – Т. 3. – С. 267.

⁹⁹ Czart. – 402. – S. 281–290; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини.. – С. 112–119.

¹⁰⁰ Див.: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 163–165.

¹⁰¹ Цит. за: *Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe... – Т. 1. – S. 23–24.

¹⁰² Czart. – 399. – S. 255; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XIV.

¹⁰³ Kubala L. Wojny duńskie... – Prim. 83. – S. 447.

¹⁰⁴ *Stade A.* Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // Studia i materialy do historii wojskowości. – XIX, cz. 2. – 1973. – S. 90; *Wójcik Z.* Historia dyplomacyi polskiej... – S. 176.

¹⁰⁵ Czart. – 399. – S. 255.

¹⁰⁶ ПКК. – Т. 3. – С. 267.

¹⁰⁷ Там же. – С. 234–236.

¹⁰⁸ Там же. – С. 255.

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Там же. – С. 257–259.

¹¹¹ Наприклад, див.: ПКК. – Т. 3. – С. 267–268.

¹¹² Kubala L. Wojny duńskie... – S. 544.

¹¹³ ПКК. – Т. 3. – С. 270, 282.

¹¹⁴ Kubala L. Woyny duńskie... – Dod. XVI.

¹¹⁵ Ibid. – S. 446.

¹¹⁶ Czart. – 387, No 7. – S. 31; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XXVI.

¹¹⁷ Czart. – 387, No 13. – S. 65.

¹¹⁸ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 13.

¹¹⁹ Czart. – 387, No 21. – S. 111.

- ¹²⁰ Ibid. – 387, No 14. – S. 71.
- ¹²¹ Czart. – 387, No 19. – S. 97; *Kubala L. Wojny duńskie...* – Dod. XXXVI.
- ¹²² *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 143.
- ¹²³ Ibid. – Dod. XXXVII.
- ¹²⁴ *Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe...* – T. 1. – S. 18.
- ¹²⁵ Ibid. – S. 19–20.
- ¹²⁶ Ibid. – S. 82, 86–87.
- ¹²⁷ Ibid. – S. 99.
- ¹²⁸ Czart. – 387. – S. 229.
- ¹²⁹ *Walewski A. Op. cit.* – S. 128
- ¹³⁰ Czart. – 388, № 249. – S. 602; № 266. – S. 676.
- ¹³¹ *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 252–253.
- ¹³² Czart. – 402. – S. 309.
- ¹³³ *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 460.
- ¹³⁴ Ibid. – S. 156.
- ¹³⁵ ПКК. – Т. 3. – С. 332.
- ¹³⁶ Ossol. – № 189. – S. 1073.
- ¹³⁷ *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 157–157.
- ¹³⁸ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 226, 230.
- ¹³⁹ *Pribram F.A. Die Berichte F. von Lisolla.* – Wiena, 1887. – S. 519.
- ¹⁴⁰ *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 484–485.